

Betrouwbaarheid als overtuigingsmiddel in het politieke spreken

De eigen retorische dimensie van de politiek laat zien dat, om werkelijk te overtuigen, het niet voldoende is voor de politicus om een prachtig gespind beeld van zichzelf op het spel te zetten. Aristoteles wist al dat de politicus zelf 'het doorslaggevende' overtuigingsmiddel is: voor een effectieve retoriek dienen de politici zichzelf, hun karakter en hun opvatting over de goede samenleving in te zetten als waarborg en garantie voor de betrouwbaarheid van wat ze zeggen. De betrouwbaarheid en het karakter van de politicus zijn niet een 'moreel extraatje' bij de succesvolle politieke rede, maar doorslaggevend voor het oordeel van de kiezers.

door *Gert-Jan van der Heiden*

De auteur is hoogleraar metafysica aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

IN ONZE SAMENLEVING STAAT DE VRAAG naar vertrouwen hoog op de agenda. Het vertrouwen in instituten zoals de politiek, de rechtspraak en de banken is klaarblijkelijk niet vanzelfsprekend meer. Recent presenteerde zowel het Rathenau Instituut als de KNAW een onderzoek over het vertrouwen in wetenschap waarin ze concludeerden dat er in het geval van de wetenschap geen sprake is van een vertrouwenscrisis en dat de Tweede Kamer, de kranten en de rechtspraak met een groter wantrouwen tegemoet worden getreden.¹ Het wantrouwen in deze instituten is een ernstige zaak: vertrouwen van mensen in elkaar en in de instituten waarmee ze geconfronteerd worden is immers een absolute voorwaarde voor samenleven. Betrouwbaarheid en een basaal vertrouwen in wat de ander

zegt, zo betoogt Paul Ricœur, vormen de sociale band waarop samenleven is gebaseerd en zijn ‘de *habitus* van elke gemeenschap’, dat wat alle leden van de gemeenschap gewoon moeten zijn te doen.² De impact van deze crisis aangaande het basale vertrouwen in instituten dat nodig is voor een samenleving, blijkt alleen nog maar groter te zijn wanneer we beseffen dat rechtspraak, politiek en banken elk op hun eigen wijze hun gezag ontlenden aan het vertrouwen dat mensen erin investeren. Mensen vertrouwen erop dat de uitspraken die rechters doen rechtvaardig zijn en overeenstemmen met hun rechtsgevoel. Hoeveel vertrouwen investeren burgers en bedrijven niet in banken als ze vrijwillig hun kapitaal en hun bezit aan deze banken toevertrouwen? In deze bijdrage wil ik de vraag naar het vertrouwen in de politiek vanuit een specifieke invalshoek belichten: vertrouwen in het politieke *spreken*.

OVERTUIGINGSKRACHT

Een politicus brengt in de publieke ruimte zijn opvattingen over de goede samenleving naar voren en hij probeert zijn gehoor ervan te overtuigen dat, om die goede samenleving te bereiken of in stand te houden, de maatregelen uitgevoerd moeten worden die hij voorstelt. Wanneer een politicus in de opiniepeilingen slecht scoort, is een veelgehoorde klacht dat ‘hij geen goed verhaal heeft’. De voorgaande omschrijving van de politicus laat zien wat men in deze klacht op het oog heeft. ‘Geen goed verhaal hebben’ betekent dat er in het samenspel tussen de overtuiging en het overdragen van die overtuiging iets misgaat. Wellicht heeft de politicus geen helder beeld voor ogen van waar de samenleving naartoe moet. Wellicht ontbreekt het hem aan retorische gaven en slaagt hij er niet in zijn scherpe visie op de goede samenleving helder en overtuigend te communiceren. Wellicht is de politicus *out of touch* met de stemgerechtigden en schetst hij hun in heldere beelden een samenleving waarin zij juist niet willen leven.

Overwegingen met betrekking tot de overtuigingskracht van een politicus horen thuis in de retorica, een onmisbaar onderdeel van het politieke metier – zoals Aristoteles al wist, voor wie de politieke rede een van de drie genres is waarin toespraken onderverdeeld worden.³ De cynische geest die alleen in beeldvorming en image gelooft, is van mening dat de kunst van het overtuigen gereduceerd kan worden tot de kunst van het verleiden, alsof de politicus met mooie of strategisch goed gekozen woorden de toehoorders, als hij zou willen, zelfs tot het geloof in leugens zou kunnen brengen. Natuurlijk kan het zo zijn – en zijn er uit de geschiedenis voorbeelden te over – dat politici in bepaalde omstandigheden hun toehoorders bewust met leugens verleiden,⁴ maar een dergelijke leugenachtige

praxis heeft weinig van doen met retorica en politieke retoriek in de eigenlijke zin van het woord. Overtuigen is namelijk niet louter het verleiden van de toehoorder tot een bepaalde opvatting. Het woord 'overtuigen' is niet los te verkrijgen van het woord 'overtuiging': de spreker die tracht te overtuigen is de spreker die zelf een overtuiging heeft en die met de kracht van zijn welsprekendheid van deze overtuiging in de publieke ruimte ge-

De spreker die tracht te overtuigen is de spreker die zelf een overtuiging heeft

tuigt. 'Overtuigen' is verwant aan woorden als 'overtuiging', 'getuigenis' en 'betuigen'. Wanneer iemand een collega steun betuigt maar op het beslissende moment geen steun verleent, zal deze collega hem vanaf dat moment onbetrouwbaar vin-

den. Wanneer iemand voor een rechtbank een getuigenis heeft moeten afleggen en in de loop van het proces aan het licht komt dat hij de rechtbank heeft voorgelogen, wordt hij niet langer als getuige vertrouwd en zal hij zelfs worden aangeklaagd voor meened. Wanneer iemand jarenlang met verve zijn overtuiging uitdraagt dat iedereen als vegetariër zou moeten leven en hij wordt op een goede dag betrapt met een biefstuk in zijn mond, zullen zijn vrienden concluderen dat hij niet langer trouw is aan zijn overtuiging. Deze drie voorbeelden laten zien dat het woord 'overtuigen' niet wordt begrepen als niet tegelijkertijd die andere woordenketen meeklinkt: trouw, betrouwbaarheid en vertrouwen. Laten we daarom deze natuurlijke band tussen overtuigen en vertrouwen in de retoriek nader beschouwen.

LEVENSHOUDING

Om te begrijpen wat retorica is, gaan we te rade bij Aristoteles, wiens *Retorica* niet alleen lezenswaardig maar ook verrassend actueel is. Nog steeds wordt dit boek als maatgevend gezien voor wat we onder retorica verstaan. In het Oudgrieks van Aristoteles is het verband tussen overtuigen, geloofwaardigheid en betrouwbaarheid niet te missen: *pistis*, het Oudgriekse woord voor 'geloof' en 'trouw', betekent in de context van de *Retorica* niets anders dan 'overtuigingsmiddel': *pistis* is dat wat *voor* de overtuiging van de politicus spreekt.⁵ Volgens Aristoteles zijn er drie van deze *pisteis* die de spreker actief in zijn toespraak kan gebruiken. (1) De spreker dient het *gemoed* van zijn publiek te kennen en op de juiste manier te kunnen stemmen, omdat mensen in de ene gemoedstoestand nu eenmaal een ander oordeel vellen over wat zij horen dan in de andere. Wie niet in staat is zijn gehoor aan te spreken en in een bepaalde stemming te brengen, zal nooit de goede aarde vinden die voor een boodschap

nodig is om vrucht te kunnen schieten. (2) Tevens dient de spreker een *inhoudelijk overtuigend* verhaal te hebben: hij moet argumenten aandragen waarom de maatregelen die hij voorstelt bijdragen aan de inrichting van de goede samenleving. Anders dan in de wiskunde of de fysica zijn argumenten in de retorica niet sluitend en vormen ze geen strikt bewijs. Aan een opvatting over een goede samenleving kleeft altijd en noodzakelijkerwijs een zekere vaagheid. Daarom spreekt Aristoteles in deze context niet over kennis (*epistèmè*), maar over overtuiging. Desalniettemin zijn er argumenten die voor en die tegen een overtuiging spreken, en daarom is het vermogen om inhoudelijk te overtuigen onmisbaar voor de goede politicus. (3) Het derde overtuigingsmiddel, waarin ik hier het meest geïnteresseerd ben, is voor Aristoteles ‘het doorslaggevende’.⁶ Natuurlijk moet het publiek in de juiste stemming zijn om een boodschap aan te willen nemen en moeten de argumenten steekhoudend en overtuigend zijn, maar bovenal is de spreker *zelf* het overtuigingsmiddel. Het karakter of de houding (*ethos*) van de spreker moet voor zijn overtuiging spreken. De politicus moet betrouwbaar en geloofwaardig zijn: zijn levenshouding en zijn houding in het politieke debat moeten ervan getuigen dat hij daadwerkelijk gelooft in de overtuiging die hij uitdraagt en dat hij met verstand van zaken over de samenleving spreekt.

Te midden van de verschillende zaken die voor de overtuiging van de politicus kunnen spreken noemt Aristoteles het karakter of de levenshouding dus het doorslaggevende. Dit impliceert dat, in zijn spreken, de politicus direct zichzelf als het subject van het spreken in het spel brengt. Waar de wetenschapper te midden van zijn of haar *peers* aandacht vraagt voor de sluitende bewijzen en argumenten, heeft de politicus alleen min of meer overtuigende argumenten en vraagt hij met zijn spreken daarom tegelijkertijd aandacht voor zijn eigen betrouwbaarheid: ‘Geloof en vertrouw mij, want ik ben betrouwbaar.’ De politicus positioneert zichzelf dus als iemand die instaat voor wat hij zegt en hij geeft *zichzelf* als waarborg voor de betrouwbaarheid van de overtuiging die uitgedragen wordt.

GETUIGENISPOLITIEK

In het Nederlands kennen we de term ‘getuigenispolitiek’, die steevast verbonden wordt met de wijze waarop de kleine christelijke partijen hun spreken karakteriseren. De Van Dale vertaalt deze term in het Engels met *politics of principle* of *politics of ideology*, maar deze vertaling verliest de betekenisdimensie die in de Nederlandse term resoneert en die eigen is aan elk politiek spreken. Deze betekenisdimensie, die de term ‘getuigenispolitiek’ voor een ruimer en rijker gebruik beschikbaar maakt, komen we

op het spoor wanneer we de volgende structurele verwantschap tussen een politicus en een getuige in ogenschouw nemen.

Een getuige is iemand die voor het gerecht wordt gedaagd omdat hij iets heeft gezien of waargenomen wat anderen niet hebben gezien en dat alleen publiekelijk toegankelijk is door zijn getuigenis. Daarom heeft de rechtbank zijn getuigenis nodig om de toedracht van de zaak te kunnen achterhalen. Daarom moet de getuige beloven of zweren de waarheid te spreken – hoeveel gewicht deze belofte in de schaal legt zien we *ex negativo* uit het feit dat meined strafbaar is. Zodra een getuige zijn getuigenis aflegt doet hij, impliciet of expliciet, een appel op het tribunaal en zegt: ‘Geloof mij, want ik leg een geloofwaardig en waarachtig getuigenis af van wat er gebeurd is.’ Door een getuigenis af te leggen zet de getuige zichzelf op het spel: de waarheid en de waarde van zijn getuigenis hangen af van zijn betrouwbaarheid.

Een politicus doet een vergelijkbaar appel op zijn gehoor. Wanneer politici getuigen van een bepaalde overtuiging omtrent de vraag waar we met onze samenleving naartoe moeten, getuigen zij niet alleen van een bepaalde ideologie, maar zeggen zij ook voor hun overtuiging te zullen instaan en zeggen zij ook, impliciet of expliciet, dat zij deze overtuiging uitdragen omdat zij werkelijk geloven dat de samenleving – en niet alleen zichzelf of hun partij bij de volgende verkiezingen – bij hun plannen gebaat is. Zowel de getuige als de politicus brengt zichzelf in het spel.

Dit laat tevens zien dat de hedendaagse ontwikkeling – soms betreurd maar in de praktijk door alle partijen omarmd: politiek, journalistiek en stemgerechtigden – dat politieke partijen meer en meer steunen op het charisma en de uitstraling van een persoon, vaak de lijsttrekker, op een bepaalde manier gelegen is in de eigenheid van de retorische dimensie van de politiek: de politicus is geen heraut die de partijopvattingen communiceert, want hij zet zichzelf op het spel als waarborg voor de waarachtigheid van wat hij of zij zegt.

Als we de aandacht voor de persoon in de politiek vanuit de voorgaande beschrijving van het politieke spreken begrijpen, dan betekent dit tevens dat deze aandacht niet alleen maar in termen van image, van beelden of mannetjesmakerij gevat kan worden, zoals de cynische geest wellicht zou willen. We leven in een samenleving waarin iedereen de kracht van het beeld beseft omdat we dagelijks aan die kracht blootstaan en omdat we allen proberen gebruik te maken van die kracht. Tegelijkertijd, als een direct gevolg van ons bewustzijn van de kracht van het beeld, zijn we ook nog nooit zo sterk doordrongen geweest van de bedrieglijkheid en de manipuleerbaarheid van het beeld. Dit laatste inspireert tot een (soms zeer gerechtvaardigde) geest van wantrouwen en ontmaskeringen. Deze geest

dient de politicus niet te veronachtzamen, omdat het besef van de bedrieglijkheid van het beeld bij politici, journalisten en stemgerechtigden bij voorbaat het vertrouwen en de betrouwbaarheid – en daarmee dus de overtuigingskracht – van de politicus die alleen maar investeert in beeldvorming, ter discussie stelt. De eigen retorische dimensie van de politiek laat zien dat, om werkelijk te overtuigen, het niet voldoende is voor de politicus om een prachtig gespind *beeld* van zichzelf op het spel te zetten. Voor een effectieve retoriek dienen de politici zichzelf, hun karakter en hun opvatting over de goede samenleving in te zetten als waarborg en garantie voor de betrouwbaarheid van wat ze zeggen.

BETROUWBAARHEID EN WAARACHTIGHEID

Deze bijdrage opende met de opmerking ontleend aan het werk van Paul Ricœur dat betrouwbaarheid en vertrouwen de habitus van elke gemeenschap zijn. Dit betekent dat voor zowel instituten, de personen die in die instituten participeren als de burgers, betrouwbaarheid en waarachtigheid

Betrouwbaarheid en waarachtigheid zijn niet een 'moreel extraatje', maar de voorwaarden voor elk samenleven

niet een 'moreel extraatje' zijn die men, al naargelang de eigen rechtchapenheid in een samenleving, ook nog zou kunnen omarmen; betrouwbaarheid en waarachtigheid zijn de sociale voorwaarden voor elk samenleven. In het geval van de politicus en zijn retoriek geldt dit

navenant: de betrouwbaarheid en het karakter van de politicus zijn niet optioneel bij de succesvolle politieke rede, maar zijn van doorslaggevend belang voor het oordeel dat de stemgerechtigden over de overtuiging van de politicus vellen.

Noten

- 1 'Geen crisis in vertrouwen in wetenschap'; zie: <http://www.wrr.nl/actueel/pers/persbericht/article/geen-crisis-in-vertrouwen-in-wetenschap>.
- 2 Paul Ricœur, *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Parijs: Seuil, 2000, p. 207.
- 3 Aristoteles, *Retorica* (vertaling Marc Huys). Groningen: Historische Uitgeverij, 2004, p. 34.
- 4 Een voorbeeld hiervan is te vinden in Hannah Arendt, 'Lying in politics', in: *Crises of the republic*. New York: Harcourt, 1972, pp. 1-47, waarin een haarscherpe analyse wordt gegeven van de Pentagon Papers.
- 5 Aristoteles 2004, p. 22. Martin Heidegger, *Grundbegriffe der aristotelischen Philosophie*. Frankfurt: Klostermann, 2002, p. 116.
- 6 Aristoteles 2004, p. 27.